

*протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua*

Під знаком підозри: спадщина Аквіната крізь призму православної полеміки ХХ століття

Знайти в історії західної інтелектуальної культури постать, яка перевершувала б Тому Аквінського за рівнем впливу та масштабами богословсько-філософського синтезу, – надзвичайно складне завдання. Конкурувати з Ангельським Доктором у здатності інтегрувати попередні й актуальні для його доби траєкторії думки може хіба що блаженний Августин. Утім, таке порівняння потребує суттєвих застережень з огляду на глибший психологізм та неоплатонічний містицизм останнього. Якщо синтез Аквіната має раціонально-систематичний характер, то спадщина Августина постає результатом екзистенційно-особистісного досвіду переплавлення неоплатонізму в християнське споглядання.

Феномен рецепції – або радше тривалого й систематичного відторгнення томізму в православної думці ХХ століття – упродовж десятиліть залишався глибоко заідеологізованою темою, що обросла стереотипами й упередженнями. Стаття Маркуса Плестеда¹ 2021 року «Православне сприйняття Аквіната у ХХ столітті»², яка увійшла до «Оксфордського довідника з рецепції Аквіната»³, покликана розвінчати ці укорінені міфи. У своїй розвідці дослідник пропонує зважений, фактологічно обґрунтований аналіз суперечливої долі томістичного синтезу на православному Сході, де той зазнав і системного неприйняття, і часткового визнання.

Плестед розпочинає дослідження із панорамного огляду соціально-політичного контексту, в якому розвивалася православна богословська думка ХХ століття.

---

¹ Д-р Маркус Плестед (нар. 1970) – професор грецької патристичної та візантійської теології в Університеті Маркетта (м. Мілвокі, шт. Вісконсин, США). Д-р Плестед є автором таких книг: «Спадщина Макарія: місце Макарія-Симеона у східнохристиянській традиції» (2004), «Православні прочитання Аквіната» (2012), «Мудрість у християнській традиції: патристичні корені модерної російської софіології» (2022), «Великий будівничий: Димитрій Кутрубіс та оновлення богослов'я в сучасній Греції» (2024).

² Marcus Plested, “Twentieth-Century Orthodox Reception of Aquinas,” in *The Oxford Handbook of the Reception of Aquinas*, ed. by Matthew Levering and Marcus Plested (Oxford: Oxford University Press, 2021), 442–451.

³ Matthew Levering and Marcus Plested (eds.), *The Oxford Handbook of the Reception of Aquinas* (Oxford: Oxford University Press, 2021).

Революційні події 1917 року, більшовицький терор і вигнання інтелектуальної еліти, балканські конфлікти, дві світові війни, диктатура «чорних полковників» у Греції – усе це стало бурхливим тлом, на якому православні мислителі намагалися віднайти автентичні витoki власної традиції. Поступово православне богослов'я перейнялося тим, що М. Плестед влучно назвав «духом інстинктивного консерватизму та недовіри до Заходу»⁴ (і до Аквіната як його універсальної персоніфікації). Хоча в попередні століття ставлення до спадщини Томи було значно виваженішим, нюансованішим та рефлексивнішим.

Уособленням томістичних впливів на грецьке богослов'я початку ХХ століття стали посібники «Догматична система» (1903) Зікоса Росіса, «Догматика Православної Східної Церкви» (1907) Христоса Андруцоса та його ж «Система етики» (1925). Щоправда, останню працю було написано з опорою не так на етичне вчення Аквіната, як на Кантове раціонально-волюнтаристське розуміння моральних обов'язків людини. Набагато відкритішим і послідовнішим поціновувачем Томи був Василіос Антоніадіс, що засвідчує його праця «Посібник з етики за вченням Христа» (1927) та, особливо, раннє дослідження «Політична філософія Томи Аквінського» (1890).

Кульмінацією цієї традиції сприйняття Томи в Греції ХХ століття стала тритомна «Догматика» Панайотіса Трембеласа, яка виходила друком у 1959–1961 роках. Схоластичною цю працю можна назвати хіба що за стилем викладу матеріалу, тоді як за змістом вона є бездоганно православною (хоча автор і послуговується Арістотелевим розрізненням між матерією та формою у викладі церковного вчення про таїнства). Саме ця фундаментальна праця Трембеласа стала головною мішенню для критики з боку пасіонарних представників «покоління 1960-х», які прагнули остаточно подолати засылля західних мислительних моделей у православній думці. Серед них були Димитрій Кутрубіс, протоієрей Іоанн Романідіс, митрополит Іоанн Зізіулас, Христос Яннарас, Панайотіс Неллас, Георгій Мандзарідіс та інші.

Аналізуючи запеклий антисхоластизм і – ширше – антизахідництво о. Романідіса, Плестед доходить справедливого й дещо іронічно сформульованого висновку: «Його категоричне заперечення Августинового вчення та всієї подальшої “франко-римської” теології залишає нас у немислимо простій ситуації, в якій біблійно-патристично-

---

⁴ Plested, “Twentieth-Century Orthodox Reception,” 442.

паламітська традиція перебуває в гострій та величній ізоляції від філософсько-августиніансько-томістичного Заходу. Теологія Романідіса фактично заперечує значення розуму й філософії в богослов'ї, замінюючи їх доволі суб'єктивним і селективним трактуванням православної традиції»⁵.

Христоса Яннараса автор статті обґрунтовано називає набагато витонченішим критиком Заходу, ніж Романідіс із його радикальним богословським дуалізмом. Із цією тезою важко сперечатися. Водночас в елегантних хитросплетіннях Яннарасової аргументації, які й справді здатні гіпнотично зачаровувати читача своєю граничною умоглядністю, філософ епізодично вдається до емоційно забарвлених формулювань, а також випадів на адресу віддалених у часі опонентів та інтелектуальної культури Заходу загалом. Не слід перебільшувати й самотність контрхолостичної думки грецького мислителя. Чимало написано про те, наскільки православний антивестернізм Яннараса глибоко залежний від критики західної метафізики Мартіна Гайдеггера, а розрізнення між особистістю та індивідом у його вченні – від Гайдеггерового аналізу людського буття-в-світі (*Dasein*)⁶.

Публічного інтелектуала і лектора Стеліоса Рамфоса автор статті змальовує як повну протилежність о. Романідісу та Х. Яннарасу і, відповідно, як палкого прихильника томістичної традиції та її залучення в православний богословський дискурс. У цьому контексті Рамфос дійсно постає непересічним, якщо не унікальним православним мислителем. На хвилі повсюдного захоплення ісихазмом і неопаламізмом у середині ХХ століття, Рамфос вважав абсолютизацію цієї аскетичної традиції справжньою трагедією, оскільки вона, на його думку, піднесла на п'єдестал соціальну ізоляцію та унормувала відстороненість православних християн від життя світу.

Ба більше, Рамфос переконливо підважує відому теорію митр. Іоанна Зізіуласа про те, що отці-каппадокійці в межах своїх тринітарних пошуків винайшли й випрацювали поняття людської особистості. Беручи до уваги глибоку обізнаність в неоплатонізмі

---

⁵ Plested, "Twentieth-Century Orthodox Reception," 444.

⁶ Про точки дотику між ученнями двох мислителів див.: Christos Yannaras, *On the Absence and Unknowability of God: Heidegger and the Areopagite*, trans. by Haralambos Ventis (London; New York: T & T Clarke, 2005). Andrew Louth, "Some Recent Works by Christos Yannaras in English Translation," *Modern Theology* 25, no. 2 (2009): 329–340. Fred Dallmayr, "Apophatic Community: Yannaras on Relational Being," *Comparative Philosophy* 10, no. 1 (2019): 3–17. Basilio Petrà, *Christos Yannaras: The Apophatic Horizon of Ontology*, trans. by Norman Russell (Cambridge: James Clarke & Co., 2019). Joseph Micah McMeans, "Being in Reference to the Person: Christos Yannaras and the Ecclesial Event" (Ph.D. thesis, St. Patrick's Pontifical University, Maynooth, 2024).

двох парадигматичних для Заходу та Сходу постатей – блаж. Августина та свт. Григорія Богослова, – Рамфос детально досліджує глибинну внутрішню інтроспекцію, здійснену Августином у «Сповіді» та Григорієм у низці автобіографічних поем «Про себе самого». Далі, аналізуючи вплив обох авторів на західну та східну традиції, Рамфос висновує, що інтуїтивні Августинові осяяння про внутрішню людину уможливили чітке оформлення поняття *persona* у працях Северина Боеція на початку VI століття, тоді як тексти Григорія не призвели до появи настільки ж розробленого концепту на християнському Сході⁷.

Підіб'ємо важливий проміжний підсумок: якщо для Х. Яннараса богослов'я Августина – це початок поступового декадансу й багатовікових криз західної цивілізації, кульмінацією яких став синтез Аквіната, а прикрим логічним завершенням – нігілізм та Ніцшева «смерть Бога», то для С. Рамфоса праці Августина є тим недооціненим ранньохристиянським скарбом, до переосмислення якого Схід неодмінно має повернутися. Очевидно, що для філософа, чия ідентичність уґрунтована на православному віровченні, така позитивна інтерпретація західної патристичної й середньовічної спадщини межує зі скандалом. З усього випливає, що розвідки Стеліоса Рамфоса – це перспективний напрям для православної думки XXI століття. Вони містять значний інтелектуальний потенціал, і вкрай дивно, що навіть англійською мовою наразі перекладено лише незначну частину масивного корпусу творів грецького мислителя.

Далі М. Плестед побіжно окреслює виважене й стримане, але позбавлене ворожості ставлення митр. Іоанна Зізіуласа до Аквінатової онтології. Як відомо, для Томи Бог – це Чистий Акт Буття (лат. *Actus Purus*) без жодної потенційності й незавершеності, в Якому сутність (лат. *essentia*) повністю збігається з буттям (лат. *esse*), тобто з самим фактом Його існування. Очевидно, що ця есенціалістська концепція, в якій Божій сутності надано перевагу над Особами Трійці, далека від виразних персоналістичних акцентів Зізіуласа в його прочитанні тринітарної онтології. Попри це, «Зізіулас ставиться до Аквіната з повагою, визнаючи важливість його роботи з систематизації, здійсненої за принципами, розробленими Іоанном Дамаскіним та Орігеном»⁸.

---

⁷ Див.: Andrew Louth, *Modern Orthodox Thinkers: From the Philokalia to the Present* (London: SPCK, 2015), 259–262.

⁸ Plested, “Twentieth-Century Orthodox Reception,” 445.

У розвідці належно висвітлено богослов'я мислителів російського релігійно-філософського ренесансу, яким були властиві відмінні, а подеколи й діаметрально протилежні погляди на цінність спадщини Аквіната.

Маючи власне розуміння богослов'я як досвідно пізнаваної реальності й живої духовно-інтелектуальної практики, о. Павло Флоренський з обережністю ставився до схоластичних спроб об'єктивації Живого Бога та будь-яких гіперраціональних намагань Його аналітичного «препарування».

Крайнім негативізмом щодо томістичної доктрини відзначився підхід прот. Сергія Булгакова. Особливу увагу він приділив ученню про трансубстанціацію, аргументації Томи на користь *Filioque* (яка вплинула навіть на способи побудови православної контраргументації), Аквінатовій підпорядкованості Арістотелю та загальній тенденції, властивій схоластиці, поглинати теологію філософією. Але в чому аж ніяк не можна звинуватити Булгакова, так це у поверховому знанні томізму чи несерйозному підході до полеміки з ним: «Войовниче і вкрай несхвальне ставлення Булгакова до Аквіната є найнапруженішим православним діалогом з Ангельським Доктором із часів Візантії»⁹, – узагальнює М. Плестед.

Погляди Володимира Лоського суголосні із судженнями Булгакова (що є вельми показовим, якщо згадати їхнє запекле протистояння під час з'ясування легітимності та ортодоксальності Булгакової софіології). Навіть попри глибоку повагу до свого професора та наукового керівника в Сорбонні, видатного медієвіста й неотоміста Етьєна Жильсона¹⁰, Лоський радикально критикував католицьке вчення про ісходження Святого Духа. Він вважав його зухвалим втручанням у таїну Трійці, історичним першоджерелом секуляризації західного світу й головною причиною хиб у духовному житті західних християн. Лоський в цьому питанні непримиренний: Тома є повною протилежністю східній традиції, тому жодних компромісів чи ймовірних точок дотику між Аквінатом і православною думкою бути не може. Продовжувачем справи Лоського став протопресвітер Іоанн Меєндорф – один із найенергійніших поборників фіксації паламізму як найповнішого вираження православної віри та практики.

---

⁹ Plested, “Twentieth-Century Orthodox Reception,” 447.

¹⁰ Про характерні особливості екзистенціального томізму Етьєна Жильсона див.: Протоієрей Андрій Шиманович, *Католицькі рухи релігійного оновлення XX століття: модернізм, неотомізм, «нова теологія»: монографія* (К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2025), 187–210.

Більш поміркована позиція протоієрея Георгія Флоровського зумовлена тим, що він сприймав Тому крізь призму власного «неопатристичного синтезу» – як його неусувну складову, як одну з пізніх форм християнського еллінізму. Так, усім відоме гостре несприйняття Флоровським «згубних» схоластичних впливів на Києво-Могилянську академію XVII століття. Проте цим історичним контекстом його критика й обмежується. Флоровський не має претензій до томізму в його «природному» середовищі. На відміну від Лоського, він не готовий розглядати богослов'я Сходу і Заходу як жорстку взаємовиключну дихотомію. На думку мислителя, система Аквіната як квінтесенція доби високої схоластики може стати новим несподіваним джерелом натхнення для православних теологів. «Флоровський із жалем відзначає, – пише Плестед, – наскільки мало знають про Аквіната на Сході, зауважуючи, що багато православних можуть навіть відчувати певне розчарування, виявивши в Томі виразний містичний і апофатичний вимір, заснований на його вкоріненості в грецьких Отцях»¹¹.

Також серед православних симпатиків Томи й противників зведення штучних мурів між Сходом і Заходом автор статті виокремлює Олексія Лосєва, Сергія Аверінцева, Павла Євдокимова, Олів'є Клемана, архімандрита Лева (Жилле), а також митрополита Калліста (Вера), який шанобливо ставився до містичного аспекту Аквінатового вчення, та протоієрея Думітру Станілоє із його апологією *ratio* і відмовою сприймати апофатизм як визначальний ідентифікаційний маркер автентичного православного богослов'я. На завершення Плестед констатує, що «православне сприйняття Аквіната у XX столітті є здебільшого негативним», утім, припускає, що «теологія Аквіната все ж може стати цінним ресурсом і справжнім союзником сучасної православної теології, яка прагне відповісти на виклики XXI століття»¹².

Сучасним православним богословам необхідно подолати успадкований від попередніх поколінь невідрефлексований «інстинктивний консерватизм». Це стає можливим завдяки перевірній часом практиці неупередженого, незаідеологізованого раціонального зважування всіх недоліків та переваг високої схоластики загалом, історичного вчення самого Томи й томізму як сукупності варіативних візій Аквінатового синтезу, що сформувалися в процесі взаємодії з богословськими й філософськими викликами від XIV століття до наших днів.

---

¹¹ Plested, "Twentieth-Century Orthodox Reception," 448.

¹² Plested, "Twentieth-Century Orthodox Reception," 450.

Цей огляд, звісно, не претендує на вичерпність і не є остаточною крапкою в розкритті теми про актуальну та потенційну роль Томи в православній думці. Передусім він постає як спосіб привернення уваги й відкрите запрошення до аналізу решти статей «Оксфордського довідника з рецепції Аквіната». Очевидно, не всі сорок чотири розвідки мають однакову наукову цінність, особливо для православного читача. Проте цілісне прочитання цього видання дозволить дослідникам реконструювати масштабну панораму взаємодії томізму зі східнохристиянською думкою Візантії XIV–XV століть, а також із Реформацією, Контрреформацією, протестантськими течіями, неосхоластикою, теологією Карла Барта, сучасними антропологічними пошуками, політичними ідеями, постліберальним богослов'ям та аналітичною філософією.

Водночас монографія Плестеда 2012 року «Православні прочитання Аквіната»¹³ неспівмірно глибше, ніж рецензована стаття, занурить читача в захопливу історію інтеракції між корпусом творів Томи і православною традицією. На останніх сторінках цієї праці автор пише прекрасні слова: «Впевнене в собі православ'я не потребує карикатурного образу Заходу, на противагу якому воно могло б формуватися. Впевнене в собі православ'я не повинно боятися деструктивного “впливу” Заходу, а також воно не має соромитися вчитися у Заходу та запозичувати найкраще з нього – зокрема, у Аквіната. Впевнене в собі православ'я може дозволити собі бути великодушним»¹⁴.

Хоча Маркус Плестед справедливо констатує здебільшого негативний досвід сприйняття Ангельського Доктора у православ'ї XX століття, сучасні інтелектуальні виклики змушують переглянути цей антитомістичний консенсус та з усією серйозністю поставитися до вищезгаданої позиції Стеліоса Рамфоса. В епоху панування аморфних постмодерністських парадигм та розщеплення грандіозних наративів минулого християнська думка – зокрема й східна – знову опинилася перед потребою віднайти надійну і перевірену часом інтелектуальну опору та переосмислити цінність томізму. Якщо не в його догматичній суті, то щонайменше в раціональній архітектоніці та системному *методі*, який може стати в пригоді всім християнським інтелектуалам, не готовим капітулювати перед концептуальною кризою сьогодення.

---

¹³ Marcus Plested, *Orthodox Readings of Aquinas* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

¹⁴ Plested, *Orthodox Readings of Aquinas*, 226.